

Getuigen verhalen

Op consult bij onbevoegde homeopaten *

Marijke Gijswijt-Hofstra

Vooraf

Ton Dekker, aan wie ik dit artikel opdraag, is expert in verhalen en hij is vertrouwd met homeopathie. Ik durf er echter wat om te verwedden dat hij minder vertrouwd is met verhalen van getuigen in vooroorlogse rechtszaken over hun ervaringen met onbevoegde homeopaten. Vandaar mijn keus voor hun verhalen. Een keus die bovendien, en niet in de laatste plaats, samenhangt met Tons jarenlange en zeer gewaardeerde vervulling van het secretariaat van de voormalige studiegroep 'Hekserij en toverij in Nederland' en de daarvan deel uitmakende projectgroep 'Magie en geneeskunde'.

Rechtszaken tegen Rudolph en Femia Haverhoek

Wegens onbevoegde uitoefening van de geneeskunst zijn zowel tegen Rudolph Haverhoek (1860-1932) als tegen zijn jongere zuster Femia Haverhoek (1874-1948) ten minste rond de vijftien rechtszaken gevoerd.¹ Meer dan welke onbevoegde homeopaat ook kregen zij in de vooroorlogse periode met justitie van doen.

Wie deze processen aanspanden valt slechts incidenteel uit de stukken op te maken. Soms was het een ontevreden patiënt die een aanklacht indiende, zoals in 1931 een aan eczeem lijdende Amsterdamse boekdrukker. Deze patiënt van Rudolph Haverhoek had de hem verstrekte pilletjes door een apotheker laten onderzoeken en te horen gekregen dat ze waardeloos waren. Toen hij bovendien een ingezonden stuk had gelezen van iemand die eveneens door Haverhoek 'bedrogen was', was de maat vol en had hij een klacht ingediend bij de Officier van Justitie.²

Ook artsen, en dan speciaal homeopathische artsen die

*

Veel dank aan Willem de Blécourt voor het verstrekken van informatie over te raadplegen archieven en aan de vele behulpzame archivariissen die mij kopieën van processtukken en gegevens uit een bevolkingsregister toezonden.

1

Zie voor een uitgebreide en volledig gedocumenteerd verslag mijn (nog) niet gepubliceerde paper 'The Haverhoeks and their patients. The popularity of unqualified homoeopaths in the Netherlands in the early twentieth century', voor de conferentie *Patients in the History of Homeopathy* (Stuttgart, 1-3 juli 1999). In het *Maandblad tegen de Kwakzalverij*, de belangrijkste initiële bron, staan tot 1940 totaal tien onbevoegde homeopaten vermeld. De Haverhoeks viel echter veruit de meeste belangstelling ten deel.

2

Rijksarchief Noord-Holland, Arrondissementsrechtbank Amsterdam, inv.nr. 48, rolrnrs. 456-458, processen-verbaal 23 februari 1932.

onbevoegde homeopaten beschouwden als een bedreiging voor niets vermoedende patiënten én voor het aanzien van de homeopathie, konden een proces aanspannen. Zo deed in 1904 vermoedelijk een Utrechtse homeopathisch arts aangifte nadat hij van een Zwolse patiënt met een longziekte had vernomen dat deze in eerste instantie Rudolph Haverhoek had geconsulteerd in de veronderstelling met een homeopathisch arts van doen te hebben. De Zwollenaar was misleid door het naambord op de voordeur van Haverhoeks woning in Utrecht met het opschrift 'R. Haverhoek Homoeopaath'.³ In veruit de meeste gevallen echter zullen de politie en de geneeskundige inspectie alert zijn geweest op nieuwe overtredingen van de Haverhoeks. In het geval van Femia Haverhoek deden Zwolse politieagenten zich in 1927 zelfs voor als patiënt om belastend bewijs tegen haar te verzamelen.⁴

De processen tegen Rudolph vonden plaats tussen 1900 en 1932, het jaar van zijn dood, terwijl de processen tegen Femia waren geconcentreerd in de periode tussen 1923 en 1931. Beiden verkochten homeopathische geneesmiddelen met als belangrijkste standplaats Utrecht respectievelijk Rotterdam. De verkoop van homeopathische geneesmiddelen was niet voorbehouden aan apothekers maar stond eenieder vrij.⁵ Hadden de Haverhoeks hun activiteiten hiertoe beperkt, dan was er juridisch gezien niets aan de hand geweest.⁶ Zij verstrekten echter ook medische adviezen, en daartoe waren zij niet bevoegd. Getuigenverklaringen van patiënten dienden het benodigde bewijs te verschaffen dat de Haverhoeks de grenzen van het juridisch toelaatbare hadden overschreden.

Uiteraard hebben dergelijke getuigenverklaringen als historische bron hun beperkingen. Uit de processtukken blijkt doorgaans niet hoe men aan de getuigen kwam. Mede hierdoor is het niet mogelijk om vast te stellen in hoeverre de getuigende patiënten – 25 van Rudolph, 29 van Femia – een doorsnee vormden van beider clientèle. De processtukken maken evenmin melding van de vragen die aan de getuigen werden gesteld. Gezien de inhoud van de verklaringen zullen de vragen vooral betrekking hebben gehad op de gang van zaken tijdens het 'consult', precies het soort informatie dat bij uitstek relevant was voor de bewijsvoering. De Haverhoeks, zo blijkt keer op keer, trachtten zich op hun beurt tegen een (volgende) veroordeling in te dekken, bijvoorbeeld door lichamelijk contact met hun patiënten te mijden of – dit gold alleen

3

Rijksarchief Utrecht, Kantongerecht Utrecht, inv.nr. 1505, rolnr. 4599, vonnis 31 december 1904. Zie ook *Maandblad tegen de kwakzalverij* 25 (1905) nr. 3, [4].

4

Rijksarchief Overijssel, Arrondissementsrechtbank Zwolle, inv.nrs. 702 en 938, rolnr. 361, proces-verbaal 21 juni 1928 resp. vonnis 5 juli 1928.

5

Het is niet bekend hoeveel verkopers – apothekers en anderen – van homeopathische geneesmiddelen in Nederland werkzaam waren. De Haverhoeks hebben vermoedelijk hun homeopathische geneesmiddelen betrokken van de firma Willmar Schwabe, die vanaf 1910 beschikte over een Nederlandse branche te Zaandam.

6

De verkoop van geneesmiddelen die niet op de zogenaamde c-lijst voorkwamen was vrij. Alleen geneesmiddelen die ingrediënten van de c-lijst bevatten, konden onder de 50 gram slechts legaal worden verkocht door apothekers. Zie A.I. Bierman, *Van artsennijmegenkunde naar artsennijmegenkunde. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1988) 41-44.

voor Femia – te zorgen voor de aanwezigheid van een arts bij de consulten. Al met al leveren de verhalen van de getuigen voldoende stof op om iets te kunnen zeggen over de manier waarop de Haverhoeks in de loop der tijd te werk gingen, van welke rituelen zij zich bedienden, in welke opzichten broer en zus zich van elkaar onderscheidden, en hoe het met hun populariteit was gesteld.

Ter inleiding volgt hierna eerst een uiteenzetting over de plaats van mijn onderzoek binnen de medische geschiedschrijving. Vervolgens laat ik de getuigen aan het woord over hoe zij bij Rudolf of Femia Haverhoek waren terechtgekomen en wat er tijdens het consult was gebeurd. Rudolfs patiënten zijn het eerst aan de beurt, daarna die van Femia. Tot slot wordt nader bekeken wie deze patiënten waren en waarom zij een Haverhoek consulteerden.

Medische geschiedschrijving ‘van onderop’ en ‘vanuit de marge’

Het pleidooi van Roy Porter uit 1985 voor medisch-historisch onderzoek ‘van onderop’, vanuit het perspectief van de patiënt, heeft inmiddels weerklank gevonden, zij het nog in bescheiden mate.⁷ De vraag wat mensen in het verleden ondernamen voor het behoud en herstel van hun gezondheid, welke kennis en opvattingen hieraan ten grondslag lagen, en welke keuzemogelijkheden hun ter beschikking stonden is zowel uitermate relevant als moeilijk te beantwoorden. Relevant omdat, gechargeerd gezegd, medische geschiedschrijving zonder aandacht voor het perspectief van de (potentiële) patiënt gemankeerde geschiedschrijving is – zonder zieken geen dokters. De vraag is tevens in ruimer sociaal- en cultuurhistorisch opzicht relevant omdat de zorg voor behoud en herstel van gezondheid een belangrijk aspect van het dagelijks leven uitmaakt – geen leven zonder ziekte. Dat beantwoording van de vraag, of liever de vragen, doorgaans niet meevalt, ligt niet alleen aan een tekort aan bronnen maar ook aan de moeilijkheidsgraad van vragen naar de innerlijke beroerselen van mensen. Zelfs egodocumenten als dagboeken en brieven bieden niet meer dan een partieel zicht op de emoties, de gedachten, de verwachtingen en de ervaringen van de schrijvers.⁸ Patiëntendossiers, eveneens een belangrijke bron, bieden in het gunstigste geval een door medici of verpleegkundigen gefilterde blik op de beleving van de patiënt.⁹

7

Roy Porter, ‘The patient’s view. Doing medical history from below’, *Theory and society* 14 (1985) 175-198. Een recent voorbeeld van historio-
grafische, vooral op Duitsland toegespitste, reflectie biedt Eberhard Wolff, ‘Perspektiven der Patientengeschichtsschreibung’, in: Norbert Paul en Thomas Schlich (ed.), *Medizingeschichte: Aufgaben, Probleme, Perspektiven* (Frankfurt/New York 1998) 311-224.

8

Zie bijvoorbeeld Roy Porter en Dorothy Porter, *In sickness and in health. The British experience* (Londen 1988); idem, *Patient’s progress. Doctors and doctoring in eighteenth-century England* (Oxford 1989); Jens Lachmund en Gunnar Stollberg, *Patientenwelten. Krankheit und Medizin vom späten 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert im Spiegel von Autobiographien* (Opladen 1995).

9

Zie bijvoorbeeld Barbara Duden, *Geschichte unter der Haut. Ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730* (Stuttgart 1987). Het in 2000 te verschijnen boek van Harry Oosterhuis, *Krafft-Ebing’s stepchildren of nature. Psychiatry and the making of sexual identity* biedt aan de hand van tot Krafft-Ebing gerichte brieven van patiënten een indringend inzicht in de emoties en ervaringen van lijdens aan seksuele ‘perversies’.

Minder nadrukkelijk maar evengoed onmiskenbaar is in de afgelopen jaren ook 'de marge' betrokken in het medisch-historisch onderzoek.¹⁰ Daarmee doel ik grofweg op: 1. geneeswijzen die volgens contemporaine academische of anderszins officiële maatstaven als afwijkend werden beschouwd, en 2. genezers die volgens wettelijke maatstaven niet tot genezen bevoegd waren. De eerste en de tweede categorie behoeften niet samen te vallen, al deden ze dat in de praktijk vaak wel. Neem het voorbeeld van de homeopathie, een 'afwijkende' of alternatieve geneeswijze¹¹ die zowel door bevoegde genezers – artsen volgens de Nederlandse medische wetgeving van 1865 – als door onbevoegde genezers, bijvoorbeeld de Haverhoeks, werd beoefend. In feite is het nog ingewikkelder, want ook onorthodoxe vormen van zelfmedicatie en de vraag naar alternatieve vormen van geneeskundige hulp en/of hulp van onbevoegde genezers behoort uiteraard tot hetgeen vanuit het perspectief van de medische gevestigden als marge kan worden bestempeld. Overigens wil met de term marge allerminst een kwantitatieve aanduiding worden gesuggereerd: de 'marge' kon een indrukwekkende omvang aannemen. Recent Nederlands onderzoek gaat vooral over irreguliere – op te vatten als afwijkend én onbevoegd – genezers en genezeressen, en over de receptie van de homeopathie.¹²

De beide hierboven genoemde benaderingen, medische geschiedschrijving 'van onderop' en medische geschiedschrijving 'vanuit de marge', maken met vrucht gebruik van de medische-marktmetafoor. Dat is althans het geval in het Nederlandse, sociaal-cultureel georiënteerde, medisch-historische onderzoek.¹³ Terwijl Britse onderzoekers ertoe neigen een strikt economisch marktbegrip te hanteren, is het in Nederland inmiddels gebruikelijker om er een bredere, ook sociologische betekenis aan toe te kennen. Volgens die ruimere opvatting verwijst medische markt naar ruilrelaties tussen vragers en aanbieders van gezondheidszorg, en naar concurrentierelaties tussen aanbieders van gezondheidszorg. Bezien vanuit patiënten kan de medische markt worden beschouwd als het geheel van openstaande consultatiemogelijkheden.¹⁴ Bezien vanuit genezers en andere aanbieders van gezondheidszorg, zoals verkopers van geneesmiddelen, gaat het om de manieren waarop zij zich ten opzichte van elkaar onderscheiden, zich presenteren, vertrouwen weten in te boezemen, en daarmee klandizie weten te trekken. De medische-markt-

10
Zie bijvoorbeeld het recente themanummer van *Medical History* 43 (1999) nr. 3, over 'Alternative medicine in Europe since 1800', onder redactie van Willem de Blécourt en Cornelia Osborne. En voorts: Marijke Gijswijt-Hofstra, Hilary Marland en Hans de Waardt (ed.), *Illness and healing alternatives in Western Europe* (Londen 1997). Voor het onderzoek naar de geschiedenis van de homeopathie kan worden gewezen op de initiërende en stimulerende rol van het Institut für Geschichte der Medizin der Robert Bosch Stiftung te Stuttgart. Zie bijvoorbeeld Martin Dinges (ed.), *Weltgeschichte der Homöopathie. Länder, Schulen, Heilkundige* (München 1996).

11
Zie over de bezwaren verbonden aan etiketteringen als alternatief, onorthodox, niet-conventioneel of irregulier onder anderen: Willem de Blécourt en Cornelia Osborne, 'Preface. Situation "alternative medicine" in the modern period', *Medical history* 43 (1999) 283-285.

12
Zie o.a. het recente boek van Willem de Blécourt, *Het Amazonenleger. Irreguliere genezeressen in Nederland, ca. 1850-1930* (Amsterdam 1999). Zie over de receptie van de homeopathie: Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Homeopathie in de negentiende eeuw: het Nederlandse debat' in: Willem de Blécourt, Willem Frijhoff en Marijke Gijswijt-Hofstra (ed.), *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw* (Hilversum 1993) 274-310; idem, 'Homöopathie in den Niederlanden und Belgien: divergierende Entwicklungen', in: Dinges (ed.), *Weltgeschichte der Homöopathie, 155-184*.

13
Zie over het medische-marktbegrip: Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Geloven in genezen, beschouwingen over recent onderzoek' in: idem (ed.), *Geloven in genezen. Bijdragen tot de sociaal-culturele geschiedenis van de geneeskunde in Nederland*. Themanummer *Volkskundig Bulletin* 17,2 (Amsterdam 1991) 118-142, aldaar 129-133; Willem Frijhoff, 'Gods gave afgewezen. Op zoek naar genezing van de pest: Nijmegen, 1635-1636' in: *Geloven in genezen*, 143-170, aldaar 144-145; Willem de Blécourt en Gerrit van Vegchel (ed.), *De medische*

metafoor biedt een belangrijk heuristisch hulpmiddel of zelfs perspectief voor sociaal- en cultuurhistorisch onderzoek naar de zorg voor gezondheid. Het aanbod van en de vraag naar gezondheidszorg waren immers divers en zijn dat tot op de dag van vandaag.

Dit artikel sluit aan bij de hierboven beschreven ontwikkelingen: het biedt zicht op wat patiënten dachten en vooral deden, het gaat bovendien over onbevoegde homeopaten, en het hanteert een medische-marktperspectief.

'Zoo, vrouwtje, ook al pijn in de beentjes?'

Met deze woorden verwelkomde Rudolph Haverhoek tegen het eind van zijn carrière, in maart 1931, een al wat oudere, moeilijk lopende vrouw op zijn wekelijkse spreekuur in het Amsterdamse hotel 'de Pool'. Zij was, zo verklaarde zij, door een kennis op Haverhoek opmerkzaam gemaakt en had bovendien een boekje ontvangen met de naam R. Haverhoek, zijn adres en 'de vermelding "het grootste wonder"¹⁵. Uit de in het boekje opgenomen verklaringen van verschillende mensen had zij begrepen 'dat verdachte ziekten genas'. Daarop had zij besloten hem te raadplegen. In het vertrek waar zij werd binnengelaten bevond zich behalve Haverhoek ook 'een groote vrouw'. Haverhoek had haar doen plaatsnemen op een stoel tegenover hem en haar gevraagd waarvoor ze kwam.

Ik antwoordde dat ik veel last had van reumatische pijnen. Daarop deed verdachte [Haverhoek] een groote loupe voor zijn linker oog en zei: 'kijk me nu eens aan', hetgeen ik deed. Nadat verdachte aldus met een vergrootglas in één van mijn oogen had gekeken, zei hij: 'stakker, wat lijdt [sic] jij een pijn.' Ik had inderdaad pijn. Verdachte zei voorts, dat ik ischias had en dat ik geen vleesch en geen koffie mocht gebruiken. Ik had mijn urine meegebracht in een fleschje en overhandigde dit aan verdachte, die het echter op zijn beurt ter hand stelde aan vorenbedoelde vrouw, die den inhoud van het fleschje in een buisje deed en dit boven een vlam hield. (...) Nadat het onderzoek was afgelopen, deelde verdachte mij mede, dat ik het aan de nieren had en dat ik aan suikerziekte leed, want dat er veel bezincksel in de urine was. Deze mededeeling maakte mij geheel in de war, want een dokter had mij pas kort tevoren onderzocht en mij verklaard, dat ik geen suikerziekte had. Toen ik dit aan verdachte zei, veranderde hij voormeld dieet en zei, dat ik wel

markt. Themanummer *Focaal* 21 (1993); Willem de Blécourt, Frank Huisman en Henk van der Velden, *De medische markt in Nederland. Themanummer Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, te verschijnen in 2000.

14

Zie De Blécourt, *Het Amazonenleger*.

15

Rijksarchief Noord-Holland, Arrondissementsrechtbank Amsterdam, inv.nr. 48, rolrnrs. 456-458, processen-verbaal 23 februari 1932.

Vooral ten platten lande is de trek naar Kwakzalvers zeer groot

Hoe komt het dat de wachtkamers van wonderdokters propvol zijn in tegenstelling met die van menigen (gewonen) dokter?

...sige zwager, die had 'es an 'n beer... de dokter had dr met al 'n akkedee... mischa kennis geen kaas van geete... en de perferster in Leste wou 'e oie pesant of zette jewel, dat kenne we!

Hij gong toen na 'n wonderdokter an dat was (indirek) van de bakker!

Het is in 't belang van onze toekomstige artsen dat ge oen de unversiteiten spoedig leers- stoelen worden ingesteld voor die kwaddokters

...TERUG! DE WACH- KAMER IS STIK VOL!

Marijke Gijswijt-Hofstra Getuigen verhalen

Rudolph Haverhoek uitgebeeld naar aanleiding van een strafzaak voor de Utrechtse arrondissementsrechtbank op 7 mei 1929. Tekening van Ton van Tast. Uit: Haagsche Post 18 mei 1929.

vleesch mocht hebben en twee of drie aardappelen. Naar mijn financiële omstandigheden vroeg hij niet. Op mijn vraag: 'wat ben ik u schuldig?' antwoordde verdachte: 'tien gulden'. Ofschoon het zeer bezwaarlijk voor mij was om dat bedrag te betalen (ik had ook niet meer dan tien gulden bij mij) en ik daarvan iets zei aan verdachte, stond deze er op, dat ik tien gulden zou betalen en wilde het niet voor minder doen. Hierop legde ik tien gulden op een in het vertrek aanwezige tafel, waarna vorenbedoelde juffrouw het geld opnam en in een geldbakje legde. Nadat verdachte gesproken had met die juffrouw, overhandigde deze mij 2 doosjes met pilletjes, één flacon met medicijnen en een pak kruiden, welk een en ander zij eerst had klaargemaakt. Voordat ik aan verdachte vroeg, wat ik hem schuldig was, zei hij: 'maar nu de portemonnaie' (...) Na mijn bezoek aan verdachte heb ik mijn urine nogmaals door een dokter laten onderzoeken, die mij daarna mededeelde, dat er geen sprake van was, dat ik suikerziekte had.

Haverhoek verklaarde op zijn beurt dat hij al drie jaar buiten zaken was en inwoonde bij juffrouw Harm (in De Bilt), 'die de geneesmiddelen verkoopt en het geld ontvangt'.

Zelf ben ik straatarm en verkeer ik in staat van faillissement, zoodat ik niet handelen mag. (...) Ik vraag nooit geld van de menschen. Wel kijk ik hen in de oogen met een loupe en daaruit kan ik dan aflezen bijv. of zij rheumatiek hebben. Dat kan ik ook constateeren door middel van handoplegging.

Het mocht Haverhoek dan in financieel opzicht tegenzitten – hij was in 1927 te Utrecht failliet verklaard, maar had er voordien met eigen huis en auto goed van kunnen komen¹⁶ – zijn kwaliteiten als genezer werden nog steeds gewaardeerd, zeker door juffrouw Harm die haar omzet in homeopathische geneesmiddelen dankzij Haverhoek zag stijgen.

Haverhoek was zijn loopbaan begonnen als koopman. Aanvankelijk verkocht hij brillen, vanaf rond 1900 – hij had zich inmiddels in Utrecht gevestigd – ook verpleegartikelen en homeopathische geneesmiddelen. Maar daar bleef het niet bij. Naar blijkt uit vanaf 1900 tegen Haverhoek gevoerde processen wegens onbevoegd genezen, oefende hij ook praktijk uit als genezer, en afficheerde hij zich bovendien al vlug, ten minste vanaf 1904, als homeopaat. De getuigenverklaringen van patiënten uit die tijd (1900-1906) laten zien dat Haverhoek er geen been in zag om

16

Rijksarchief Utrecht, Arrondissementsrechtbank Utrecht, inv.nr. 596, rol.nr. 243, stukken inzake faillissement 1927.

hen aan te raken als het op onderzoek en behandeling aankwam. Later zou dit veranderen.

Nadat het geruime tijd betrekkelijk stil was gebleven rond Haverhoek, volgde vanaf eind jaren twintig, na zijn faillissement in Utrecht, een nieuwe reeks processen waarin patiënten als getuigen optraden. De hierboven opgevoerde Amsterdamse vrouw was daar een van. Direct al tijdens het eerste proces van deze reeks, in 1928 voor het kantonrecht te Den Haag, werd duidelijk dat Haverhoek op iriscopie was overgegaan. Zelf voerde hij tot zijn verdediging aan: 'Ik mag ongestraft iemand in de oogen zien. Ik verkoop nooit iets, en mijn zoon mag vrij homoeopathische geneesmiddelen verkopen.'¹⁷ Haverhoek was na zijn faillissement in Utrecht met zijn oudste zoon, eveneens verkoper van homeopathische geneesmiddelen, naar Den Haag verhuisd. Haverhoek senior deed de diagnoses, Haverhoek junior verkocht de medicijnen – dezelfde constructie als vanaf 1930 met juffrouw Harm werd toegepast. Een van de getuigen, een 55-jarige koetsier, verklaarde dat hij zich had begeven

naar het perceel Weteringkade 22a te 's-Gravenhage, om verdachte te raadplegen, daar ik veel last had van zenuwen om mijn maag en hart. Ik werd aldaar toen bij verdachte toegelaten, bij wien zich nog een ander manspersoon bevond. Ik verzocht aan verdachte, voordat deze mij iets vroeg, mij na te kijken. Hij keek mij daarop in mijn oogen. Eerst daarna zei ik tegen verdachte, dat ik last had van zenuwen om mijn maag en hart. Verdachte gaf daarop te kennen, dat hij mij zou genezen, en voegde daaraan toe, dat ik last had van zenuwen en zware rheumatiek. Daarna ontving ik van den anderen zich bij verdachte bevindende persoon twee doosjes met pillen, waarvoor ik f.7.- moest betalen en betaald heb. De gebruiksaanwijzing stond op die doosjes. In het geheel ben ik maar éénmaal bij verdachte geweest.

De gebruikelijke gang van zaken was dat Haverhoeks patiënten eerst vertelden wat hun klachten waren, en vervolgens werden onderzocht. De Haagse koetsier liet zich weliswaar eerst door Haverhoek bekijken, maar wachtte niet diens diagnose af alvorens met zijn klachten voor de dag te komen. Haverhoek keek zijn patiënten in de ogen, met of zonder loep. Hieraan had hij genoeg. Urineonderzoek deed hij slechts als een patiënt deze meegebracht had. Met zijn diagnose bevestigde hij wat zijn patiënten hem al

¹⁷
Rijksarchief Zuid-Holland, Kantongerecht Den Haag, inv.nr. 1270, rolnr. 436, proces-verbaal en vonnis 29 november 1928.

hadden verteld, of hij deed er nog een schepje bovenop, zoals met de suikerziekte bij de Amsterdamse vrouw en de reumatiek bij de Haagse koetsier. Bemoedigende woorden – ‘ik zal u genezen’ – sprak Haverhoek bij tijd en wijle ook. Tot slot kreeg de patiënt stevast homeopatische geneesmiddelen mee, tegen betaling van een voor die tijd fors bedrag.

‘Het zit in Uw bloed en dat moet gezuiverd worden’

Met woorden van deze strekking kregen diverse patiënten van Femia Haverhoek tijdens haar wekelijkse spreekuur in Middelburg in 1930, niet lang voordat zij zich gedwongen zag met haar praktijk te stoppen, te horen waar het op stond. Zelfs een 56-jarige vrouw uit Souburg die aan blindheid leed kreeg deze boodschap toegevoegd. Zij verklaarde dat zij aan Femia Haverhoek had meegedeeld

dat zij al acht jaar blind was en [zij] vroeg verdachte of zij daaraan iets kon doen. Verdachte antwoordde: ‘we zullen zien, ik heb al meer mooie genezingen van blindheid gedaan’, althans woorden van gelijke strekking. [De getuige] vroeg verdachte hoe die blindheid was ontstaan. Verdachte antwoordde: ‘Dat is gekomen vanwege dat U de regels nu niet meer krijgt en nu is het bloed naar boven gegaan, het zit in Uw bloed en dat moet gezuiverd worden’, althans woorden van gelijke strekking. Wijders deelde verdachte aan [getuige] mede dat medicijnen haar over de post zouden worden toegezonden.¹⁸

Hoewel blind, was zij evenals de meeste andere Zeeuwse getuigen, door een attestenboekje waarop vermeld stond: ‘Mevr. Haverhoek Dr Homoeopathe’ op deze genezeres geattendeerd. Dit attestenboekje had Femia Haverhoek eerder, tezamen met geneesmiddelen, doen toekomen aan een mannelijke patiënt uit Vlissingen die aan ‘pijn in den buik’ leed. Deze getuige

had van te voren aan verdachte doen opzenden een fleschje urine. Verdachte deelde [getuige] mede deze urine onderzocht te hebben en daaruit gezien te hebben wat Fokker mankeerde onder verdere mededeeling dat het in zijn bloed zat, dat zijn bloed niet zuiver was en gezuiverd moest worden en dat zij de gave had om in de urine der menschen te zien wat dezen mankeeren. Wijders vorderde zij van [getuige] f.1,- wegens

18

Rijksarchief Zeeland, Arrondissementsrechtbank Middelburg, inv.nr. 321, rolnr. 518, vonnis 26 september 1930.

het door haar verrichte urineonderzoek terwijl zij vroeg of [getuige] wilde ontvangen de geneesmiddelen welke hij ter geneezing behoefde. Op diens bevestigend antwoord heeft zij van [getuige] f.5,50 in betaling aangenomen voor de geneesmiddelen welke zij hem zou doen zenden, (...) onder mededeeling dat hij, als de middelen opgebruikt waren maar eens terug moest komen en zijn urine medebrengen.¹⁹

De medicijnen die vervolgens bij deze getuige per post aan huis werden bezorgd waren voorzien van een gebruiksaanwijzing en het opschrift: 'Mevrouw Haverhoek Homoeopathische en kruideninrichting Aert van Nesstraat 136 Rotterdam'.

Femia Haverhoek woonde sinds 1913, na een mislukt huwelijk, met haar kinderen in Rotterdam. In 1919 werd ze als aborteuse veroordeeld, vervolgens stond ze korte tijd geregistreerd als koopvrouw in gerookte paling, om daarna het voorbeeld van haar oudere broer te volgen en handelaarster in homeopathische geneesmiddelen te worden. Met ten minste tien processen wegens onbevoegd genezen binnen acht jaar had Femia het vanaf 1923 relatief zwaar te verduren. Hoe ging zij te werk?

Anders dan bij haar broer vormde urineonderzoek van het begin tot aan het eind van haar loopbaan als genezeres een vast bestanddeel, een kort intermezzo en een enkele uitzondering daargelaten. Verder ziet het er naar uit dat Femia, evenals Rudolph, gedurende haar laatste praktijkjaren aanraking van haar patiënten vermeed. De iriscopie lijkt zij evenwel slechts korte tijd te hebben toegepast. De verhalen over Femia's gebruik van deze diagnostische methode – al dan niet met een loep – dateren namelijk alle uit een periode van één jaar, te beginnen in augustus 1927. Dit zijn meteen de verhalen waarin geen melding wordt gemaakt van urineonderzoek. Wat Femia verder onderscheidt van Rudolf is dat zij zich vanaf 1925 (ook) als helderziende afficheerde. Deze gave kwam haar mede van pas bij het urineonderzoek. Zo kan althans de hierboven aangehaalde opmerking van Femia worden opgevat 'dat zij de gave had om in de urine der mensen te zien wat dezen mankeren'.²⁰ Ook de toeschrijving van ziekte aan onzuiver bloed en de constatering dat dit bloed gezuiverd moest worden, komen we alleen tegen bij Femia, en dan nog slechts tegen het eind van haar loopbaan als genezeres.²¹

Ter verdere illustratie nog een verhaal uit de periode dat Femia iriscopie toepaste en zij inmiddels naam had als

¹⁹
Ibidem.

²⁰
Ibidem.

²¹
Zie over Femia Haverhoek ook De Blécourt, *Het Amazonenleger*.

helderziende. In augustus 1927 had een predikant in een Brabants dorp gehoord dat Femia Haverhoek bij zijn buurman was. Hij had haar ontboden voor zijn dochter die al vijf jaar ziek was. Zijn verhaal luidt als volgt.

Verdachte [Femia Haverhoek] nam plaats tegenover mijn dochter, nam de hand van mijn dochter in de hare, heeft haar in de oogen gekeken en toen haar diagnose gesteld. Wij hebben opzettelijk tevoren niets gezegd, omdat wij haar als helderziende beschouwden. Zij heeft onmiddellijk van tuberculose gesproken. De dokters hadden 't altijd voor zenuwen aangezien. Toen zij even gezeten had, zei ze tegen mijn dochter: 'Laat me nu eens uw linkerbeen zien', waarop mijn dochter haar kous afstroopte. Verdachte heeft toen dat been bekeken, waarbij zij den voet met de hand vasthield, en het been daarbij betast, erin geknepen en het omgedraaid. Daarop zei ze: 'Ja, ze is ook nerveus, maar zij is niet vrij van tuberculose'. Dat is beslist van verdachte uitgegaan; mijn dochter en ik hadden er geen van beiden over gesproken. Mijn dochter had vroeger tuberculose aan haar linkerbeen gehad. Verdachte heeft toen een dieet voorgeschreven en gezegd, dat zij medicamenten zou zenden. Daarna vroeg ik haar: 'En wat zegt u van mij?' Zij keek mij aan en zei toen: 'Uw maag is niet geheel in orde. En uw hart, het is niet ziek, maar het is zwak.' Dit kwam alles uit. Zij zei ook, dat zij wel een middel voor mij had. Ik deelde haar mee, dat ik op den kansel last van transpireeren had, waarop zij zei: 'Ik zal u ook medicijnen sturen'.²²

Evenals Rudolf in een vroeg stadium van zijn carrière bij de verzending van geneesmiddelen assistentie had gekregen van zijn oudste zoon, zo kon ook Femia voor de verzending van geneesmiddelen terugvallen op hulp van haar oudste zoon in Rotterdam. Dat was uiteraard handig wanneer zij elders spreekuur hield, zoals in Middelburg of, enkele jaren eerder, in Haarlem en Zwolle. Verder liep het patroon uiteen. Terwijl Rudolph na zijn faillissement tot op zekere hoogte afhankelijk was geworden van zijn oudste zoon en vervolgens van juffrouw Harm, huurde Femia zelf diverse soorten assistenten in. Zo had zij zich in 1927 in Zwolle verzekerd van het gezelschap van een arts tijdens de spreekuren.²³ Deze truc mocht haar evenwel niet baten. In Haarlem had ze in 1926-1927 eerst hulp van een verpleegster en vervolgens van een naaister. De verpleegster vertelde dat ze de dienst van 'verdachte' had verlaten omdat ze zich niet kon verenigen met haar handel-

22

Rijksarchief Noord-Brabant, Arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch, inv.nr. 722, rol.nr. 8383, proces-verbaal 2 februari 1928.

23

Rijksarchief Overijssel, Arrondissementsrechtbank Zwolle, inv.nr. 702, rol.nr. 361, proces-verbaal 21 juni 1928; Algemeen Rijksarchief, Archief Hoge Raad, inv.nr. 432, rol.nr. 32121, vonnis 29 oktober 1928.

wijze. 'Verdachte onderzocht vroeger nooit de urine van patiënten, doch zette die in de keuken neer en zag er niet meer naar om.'²⁴ In Oude Tonge (Overflakkee) werd Femia in 1930 geassisteerd door een vrouw die zij haar apothekeres noemde, maar die zichzelf als 'de Italiaanse slaapster' voorstelde.²⁵ Of deze assistentie de spoeling te dun maakte, of dat het kwam door de talrijke en forse boetes die Femia werden opgelegd, zoveel is duidelijk dat zij, evenals haar broer, haar loopbaan als homeopate in berooide staat, en bovendien zelfs in de gevangenis, eindigde.

De Haverhoeks, hun patiënten en de medische markt

Resteert de intrigerende vraag hoe mensen ertoe kwamen om Rudolph of Femia Haverhoek te consulteren. En uiteraard wie zij waren, of althans wie de patiënten (of hun ouders) waren die als getuige bij de processen tegen de Haverhoeks optraden. Zowel Rudolphs patiënten als die van Femia waren ongeveer gelijk verdeeld over de seksen, de leeftijdsgroepen tussen twintig en zestig jaar waren het best vertegenwoordigd, de meesten waren getrouwd en behoorden tot de lagere middengroepen. Terwijl Rudolph een religieus gemengde en voornamelijk stedelijke cliëntèle lijkt te hebben gehad, waren bijna al Femia's getuigende patiënten, voorzover kon worden achterhaald, protestants, en trok zij ook patiënten van het platteland aan.

Gegeven de huidige staat van het onderzoek is het vrijwel ondoenlijk om de cliëntèle van de Haverhoeks te vergelijken met die van homeopathische artsen indertijd. Ten eerste kon slechts een deel van de cliëntèle van de Haverhoeks worden opgespoord, en kan niet worden vastgesteld of dit deel representatief was voor de rest. Ten tweede is er geen systematisch onderzoek verricht naar de cliëntèle van homeopathische artsen. Wel verschaft het *Homoeopathisch maandblad*, het orgaan van de in 1886 opgerichte Vereeniging tot Bevordering van de Homoeopathie in Nederland, enkele indicaties. We mogen aannemen dat de abonnees, met name degenen die op landelijk of lokaal niveau in de Vereeniging actief waren, en degenen die werden vermeld als gevers van giften, donaties of legaten, tot de vaste cliëntèle van homeopathische artsen zullen hebben behoord. Leden van de adel en de betere kringen figureren prominent in deze rollen, maar dat geldt ook voor vele anderen die een wat minder hoge plaats op de

²⁴ Rijksarchief Noord-Holland, Arrondissementsrechtbank Haarlem, inv.nr. 156, rolnr. 307, processen-verbaal 21 april 1927.

²⁵ Rijksarchief Zuid-Holland, Arrondissementsrechtbank, inv.nr. 661, rolnr. 617, vonnis 9 mei 1930. Vergelijk *Maandblad tegen de Kwakzalverij* 51 (1931) nr. 2, [4].

sociale ladder innamen. Giften van één tot vijftien gulden waren heel gebruikelijk. Daarnaast kwamen ook grotere donaties voor, anders zouden het homeopathische ziekenhuis, dat in 1914 te Oudenrijn werd geopend, of de homeopathische poliklinieken waar armen gratis werden behandeld, niet zijn gerealiseerd. In Utrecht bijvoorbeeld werd een dergelijke kliniek in 1900 geopend, in Amsterdam in 1902. Deze klinieken voorzagen in een gat in de medische markt. Ze boden in ieder geval een belangrijke aanvulling op reeds bestaande vormen van homeopathisch aanbod voor de armen, zoals de homeopathische ziekenfondsen of de deelname van homeopathische artsen in algemene ziekenfondsen. Zo blijkt dat we te maken hebben met een gevarieerd gezelschap: enerzijds de hogere kringen en mensen met een tamelijk ruime beurs, en anderzijds de armen. Het zou kunnen zijn dat de Haverhoeks hun klandizie vooral hebben geput uit groepen die een tussenpositie innamen.

Maar dit is nog niet het hele verhaal. Gewin stelde in 1926 dat de Nederlandse aanhang van de homeopathie in belangrijke mate werd 'gevormd door orthodoxen (kleinburgers, christelijke onderwijzers, predikanten en lieden, die tot de *society* behooren)'.²⁶ Of deze orthodoxe protestanten al dan niet trouwe patiënten van homeopathische artsen waren, zoveel mag worden aangenomen dat homeopathische zelfmedicatie speciaal in hun kringen populair zal zijn geweest. Het zou kunnen zijn dat de Haverhoeks, en vooral Femia, een deel van hun clientèle uit deze groep hebben gerekruteerd. Homeopathische zelfmedicatie werd evenwel door geen van de getuigende patiënten vermeld. Indien homeopathie hun favoriete therapie was geweest, dan hadden de patiënten van de Haverhoeks er dus ook voor kunnen kiezen om een homeopathische arts te consulteren. Zowel Utrecht als Rotterdam beschikten over twee homeopathische artsen in de periode dat Rudolph of Femia daar praktiseerden. Ook in de meeste andere steden waar de Haverhoeks spreekuur hielden was een homeopathische arts gevestigd. Waarom dan toch een Haverhoek gekozen?

Gezien de pittige bedragen die de Haverhoeks vroegen – Femia deed niet veel onder voor haar broer – kan de prijs nauwelijks in positieve zin de doorslag hebben gegeven. Het zal eerder de persoonlijke reputatie van de Haverhoeks zijn geweest, eventueel ook hun naam als homeopaat, die mensen over de streep zal hebben getrok-

26

Everard E. Gewin, 'De kring van aanhang der homoeopathie', *Stemmen des tijds* 15 (1926) 341-351, aldaar 341.

ken. Daarbij zullen niet alle patiënten zich hebben gerealiseerd dat de Haverhoeks geen echte dokters waren. Uit enkele verhalen – ook over Femia – komt naar voren dat men er zonder meer van uitging met een arts van doen te hebben, maar later uit de droom was geholpen.

Hoe dit ook zij, de Haverhoeks maakten in ieder geval veel werk van reclame. Behalve borden op hun deur plaatsten zij advertenties in kranten en verspreidden ze attestenboekjes – ook Femia beloofde ‘Het grootste wonder’ – om klandizie te trekken. Indien we mogen afgaan op de verhalen van de getuigen dan hebben met name de attestenboekjes het bedoelde effect gehad. Verder blijken nogal wat patiënten op advies van familieleden of kennissen Rudolph of Femia Haverhoek te hebben geconsulteerd.

Dat gebeurde meestal wanneer ‘gewone’ dokters hen niet hadden kunnen genezen. Eczeem, reumatiek, zenuwen, blindheid, pijn in de buik of een zwak hart waren allerminst de enige klachten waarmee patiënten zich tot de Haverhoeks wendden. Rudolph Haverhoek werd bijvoorbeeld ook voor kanker, klierziekte, zweren en gezwellen, zere tenen, tuberculose of doofheid geconsulteerd. En daarmee was zijn assortiment allerminst uitgeput. Zo maakte hij in 1929 in een advertentie met zijn Haagse adres bekend dat hij ‘gratis advies [gaf] tegen Kanker, Lupus, Huidziekte, Suikerziekte, Verlammingen, Breuken, Dauwworm en alle andere ziekten’.²⁷ Femia Haverhoek behandelde eveneens een veelheid van klachten, variërend van onder meer breuken, ontstekingen, doofheid, rugpijn en ‘klierverzwerigen’ tot zenuwpijnen in het hoofd of in het hele lichaam, een stijve voet, pleuris en nierstenen.

Over het effect van de behandeling met homeopathische geneesmiddelen en, vooral door Femia Haverhoek en juffrouw Harm versterkte, kruiden worden we niet veel wijzer. Voorzover de verhalen uitsluitel bieden hadden sommige patiënten baat bij de behandeling, maar andere juist niet. Slechts een kleine minderheid van de patiënten bleek ongeneeslijk en dodelijk ziek te zijn. De indruk wordt gewekt dat het merendeel van de patiënten het liet bij één of hooguit twee consulten.

De patiënten die we zijn tegengekomen waren allen ‘shoppers’ op de medische markt. Bij de meesten valt niet op te maken of zij zich speciaal tot de homeopathie voelden aangetrokken. Slechts enkelen vermeldden dat zij uit waren geweest op een homeopathische behandeling. Zoals gezegd zal de persoonlijke reputatie van de Haverhoeks,

²⁷
Maandblad tegen de Kwakzalverij 49
 (1929) nr. 11, [1].

al dan niet in combinatie met de homeopathie, in veel gevallen de doorslag hebben gegeven.

Voor een beter begrip van de keuzen van patiënten is echter meer nodig dan hun eigen verhaal, ook indien dit meer informatie over hun medische geschiedenis en motieven had onthuld. Hun keuzen kunnen pas in perspectief worden geplaatst indien we weten hoe de relevante medische markt eruitzag, en meer in het bijzonder wat de beschikbare alternatieven waren. De populariteit van onbevoegde homeopaten als Rudolph en Femia Haverhoek hing ten dele af van de andere opties die patiënten hadden.

Summary

Witnesses recount

Consultations with unqualified homeopaths

The focus of this contribution is the clientele of two unqualified Dutch homeopaths: Rudolph Haverhoek (1860-1932) and his younger sister Femia Haverhoek (1874-1948). Who were their patients, or rather, who were the patients who testified at the criminal trials against Rudolph or Femia Haverhoek; why did patients consult either one of them; what happened during consultations; what remedies were prescribed; and what were the results? These questions are addressed on the basis of criminal trial archives, press reports and population registers.